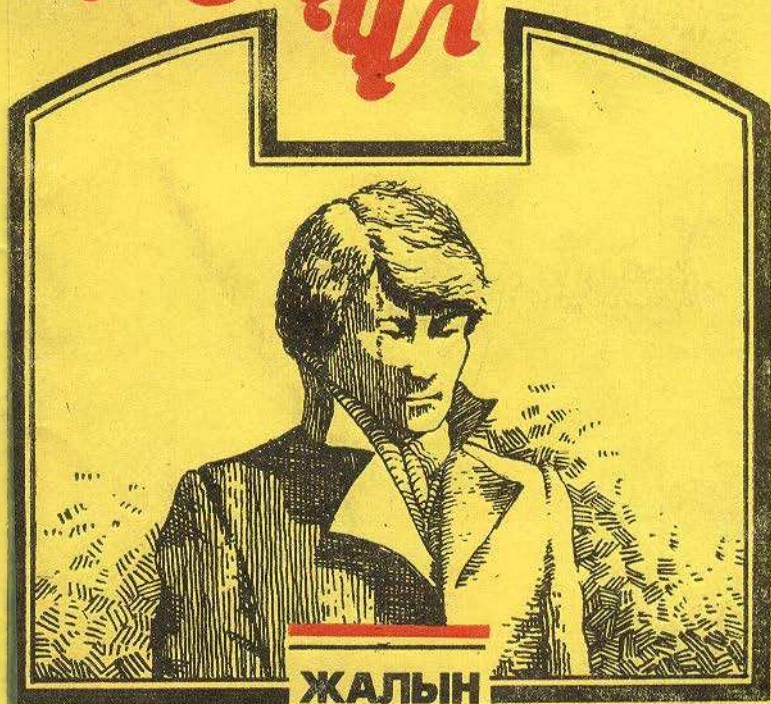

84(5қаз)

А 38

Нұрдәулет
Ақышев

Үндемейтін құл

ЖАЛЫН

Нұрдәулет
Ақышев

Үндемейтін Үл

Алматы «Жалын» 1982

Қаз 2
А 38

Ақышев Нүрдәулет

А 38 Үндемейтін ұл: Әңгімелер мен повесть.— Алматы: Жалын, 1982.— 168 бет.

Жас жазушының бұл кітабындағы туындыларға ел мен жерге деген ұрпақ сүйіспеншілігі өзек болған.

Қандай тақырыпты болсын өзінше жазуға тырысуы, өмір қырларынан нанымды бейнелеуге ұмтылысы — автор қаламының өзіндік сипаты.

А $\frac{70303-170}{408(05)82}$ 138—82—4702230200

Қаз 2

© «Жалын» баспасы — 1982

КЕШІГҮ

— Ақсақал, документіңіз болмаса ентелемеңіз. Біз сіздің мүгедек екеніңізді қалпағыңызға қарап білеміз бе?

— Киімін шешіп, тексерсек қайтеді өзін.

— Осылар-ақ... Ресторанда несі бар десеңші.

Шаң-шұң айғаймен араларындағы жалғыз қарияны шетке қақпайлап, ықтырып тастаған қыз-бозбаланың мұнан кейін онымен шаруасы да болған жоқ. Ашы өзегі талып келіп, жүрек жалғармын деген шалдың ниеті осымен кесілді. Бәрі шуласып: «Кезекке тұр»,— дейді. Шәрлі жердің өзі үйренбеген тәртібіне көне салар еді, уақыты құрғыр тығыз. Ашы ішектей шұбатылған жұртың соңында тұрып, аузына ыстық тигенше, ымырт жабылып кетпей ме? Ауылдағы көңілмен жалғыз шалды жіберер деп ұмтылып көргенде, алған сыбағасы әлгі. «Жарайды, бас сұғатын басқа бір қуыс табылар».

Осы кезде әйнек есіктің ар жағынан ақ халатты толықша әйел шыға берген. Қолында билік барын еркін қимылы мен өктем үні жариялап тұр. Есік көзіне топталып, шу көтеріп жатқан жұртқа ұрса келді. «Келін, келін»,— деп тілі жеткенше өз жағдайын түсіндірген болды қарт. Кейде адамның көңілі осындайда көтеріліп

қалады ғой. Әйел тамам елдің көзінше қартты ішке кіргізіп алды. Жамырай естілген наразы үндерді тойтарып тастаған жаңағы өктемдігі:

— Әне, ана жазуды оқындар. «Ұлы Отан соғысының мүгедектеріне кезектен тыс қызмет етіледі». Енді не керек, сендерге?

— Документін көрсетсін!

— «Документім қалып қойыпты»,— деп тұр емес пе? Мүгедек екені көрініп тұрса, документ міндетті емес қой.

Қарт аяқ астынан жолы бола кеткенге есі шыға қуанды.

— Рақмет, келін. Ұл тап,— дей береді қалбалақтап.

Мына сыпайы ортада өзін қалай ұстауды білмей, жатырқап тұрған қарт қалпақтан жеңілейген тақыр басын қайта-қайта изеп, қауқалақтай береді.

Төбесіне сілтеген құрық әрең жететін кең залдың іші құжынаған адам. Екі қабырға тұтас шыны. Терезесі қайсы, есігі қайсы, айыра алар емес. Төбеден сұлу келіншектің сырғасындай салбырап, көз арбаған жалтылдақ бұйымдарды айтсаңшы. «Қамшының таспасындай етіп, өзін әйнектен өрген бе, қалай?»

Тұтаса быжылдаған қалың үннің арасынан бір сөзді де ажырата алар емес. Біраз тындаса, гуілдеген дауыстар жем дәметкен аш қойлардың маңырағанына ұқсап кетеді.

Сықырлама етіктің табаны жалтыраған еденді жатырқағандай тайып барып, дәйектеп қалды. Кіруін кіргенмен, тізе бүгетін орын табылмай, дағдаруға айналғанда, жаңағы мейірбан әйелдің тағы жетіп келмесі бар ма?

Орнығып отырған соң ғана айналасымен танысуға мұршасы келді. Алдымен сезінгені — осы сәулетті шаңырақтың астында аса бір жарасымдылықпен мекен тепкен салтанатты көрініс. Мына залдың мол бояуы шаһар тіршілігінің өзі бұрын-сонды көріп, білмеген әде-

мі жанды үлгісі. Айналасына қымсына көз жүгіртп еді, жанары бұлдырады. Кілен ығай мен сығайдың құлпырған ортасы өзіндей жуан қоныш, кең қолтық қыр адамының қолы емес тәрізді. Қалай қараса да, әлем-жәлем жарқырауық киімдер, сызатсыз сыпайы өндер; кербез қимылдар, еститіні қымсынуды білмейтін ашық-жарқын шат үндер. Өзін-өзі мына дуылдақ ортаға бөтен санап, қасында отырғандардан имене бастады. Келісті келіншек пен ұзын шашты жас жігіттің кездейсоқ дастарқандас боп қалған кісіні жаратпай қалғаны анық. Көрші столдан кеуделерін бұрып тұрып, әдейілеп назар салған біреулер жырқылдай күлісіп те қалған сықылды. Қартыңды көрінеу сайқымазаққа айналдырып отырғаннан сау емес. Іштей бұрқ еткен наразылық сезіміне сабырдың ноктасын кигізіп, тәк-тәктады. «Күлсе, күлетіндей бар шығар. Қайбір жетіскен жанмын, шайыр сасып»,— дейді өзіне-өзі.

Бөксесін қойқандатқан етженді даяшы ішім-жемге сықалған қайқайма табақты алақанында ойнатып қастарынан өткен. Бірге отырғандардан үстеме заказ алып кеткен. Тойған қозыдай қоңырайып отырған мейманға, сонда да: «Итпісің, кісімісің»,— деп, мойнын бұрсашы. Елдегі дағдысымен: «Әй, қалқам»,— деп шақырған болып еді, оны да естіп жарытқан жоқ. Қарадай салы суға кетіп, тұйық ойға тағы да қамала бастаған. Сол екі арада жарылқаушы әйелдің жарқ етіп жетіп-ақ келгені. Бәрін байқап тұрса керек, келе сала даяшыға қолқа салып жатыр.

«Ай, көп жасағыр, көп жаса»,— деп іштей алғысын арнап мейман отыр.

Босаған бір орынға отыздар шамасындағы мелжемді жігіт мол денесімен толтыра жайғасты. Қарттың заказын алып келген келіншекке:

— Ең дәмдісінен, ең ащысынан,— деп гүж ете түскен. Құдды бір нағашысының төрінде отырғандай өктем. Қарт ойлағандай мұнысына даяшы ашуын шығын-

дап, салғыласа жөнелген жоқ. Қайта қалжындай сөйлеп, қарқ-қарқ күлкіге қандырып кетті.

Алдындағы ыстығын терлеп-тепшіп ұрттай бастаған қарттың жігітпен сөзі жарасып, екеуі тәп-тәуір шүңкіл-десіл отыр.

— Атыңыз кім, ақсақал?

— Менің бе? Інім, менің атым Әбілтай болады.

— Өзіңіз кіммін дедіңіз? Қәсібіңізді айтам.

— Е, мен бе? Малшы боламын, шырағым. Көптен бері қалашылап шыққаным еді. Бір дәм ауыз тиіп шыға қояйын деп...

— Қайда, қалаға ма?

— Е, жоқ. Осы босағаға да.

Ас алдындағы тіске басар ұсақ-түйек, шөп-шалам жігітті ұзақ зарықтырған жоқ. Көздері мөлтілдеген шиша-шиша нөкері тағы бар. Тамақ иесі өзгесін қоя тұрып, сол «нөкеріне» қол салды.

— Ал, ақсақал, сөйлеңіз,— деді ол ащы сумен ас жолын «дезинфекциялап» алған соң барып. Сөйтті де, жауап тоспастан іске қауырт кірісіп кетті. Дұңк еткізіп тастай салған пәтуасыз сөз қартты сасқалақтатып тастады. Көлдей орамалымен сай-сайды қуалаған терді жеңілдетіп алды да:

— Не сөйлеймін, шырағым? Өзім қалаға жаңа келген кісі,— деп себепсіз ақталуға айналған.

— Өй, ақсақал, өзіңіз қызық екенсіз. «Не сөйлеймін?» Сол да сылтау болып па? Ауылдың шалдары әңгімешіл болады дейтіні қайда? Ауылдан екеніңіз анық қой өзі?

— Ие, қыр адамымыз. Бізде қайбір әңгіме болсын. Ылғи күнсіп далада жүреміз. Көретініміз....

— Міне, міне. Сөз сізде демедім бе? Шіркін, дала деген рақат қой. Аң-құс көп шығар?

— Ит-құс па? Е, кездеседі...

— Адың қызығын сіз көріп жүр екенсіз, ә? Сіздер

жақтағы қандай аң? Ақбөкен бе? Ылғи далада жүрсеңіз, аулап қоймайтын болдыңыз ғой.

— Ой-бұу, шырағым-ай. Біз қайдағы бір... малдан шыға алмай жүріп...

— Аңшылықты жаным сүйеді. Ал өзіңіз қандай мал бағасыз?

— Біздің айналдыратынымыз — ата кәсіп қойдан басқа не болсын.

— И-ә-ә... Аң сіздерде, ет сіздерде. Бір отар қой алдыңызда. Солай ма? Ет керек болса, былай — чирк: Шіркін, мына көк жасық шандырдың орнында бір табақ ет болса...

Жігіттің қалың еріндері айналдырған бүйендей дүрдіп, бұлтиған жұмсақ бұғақ бүлк-бүлк етіп қалды. Ауыз бен ыдыстың арасында қолды-аяқты баладай лыпып жүгіріп тұрған шанышқы ауаны шимайлай, лағыл барып тоқтапты.

— Жарайды, кұрысыншы сол, — деді құрғақ тамснудан ештеңе өнбейтіні саңылауына барған жігіт кенет серпіліп тастап. Сөйтті де, аузындағысын күтірлетіп қайта жәукемдей бастады. — Онан да мынаны алып қояйық.

— Нені? О, жоқ, балам...

Шытыдай жұқа шыныны қыпша белінен ілген жүнді саусақтар сондай әлуетті секілді. Әрқайсысының жуандығы ат тағалайтын балғаның сабындай бар-ау. «Шіркін, өзіне қораның қиын тазарттырар ма еді. Белім ауырып жүріп бір жұма жұлмалаған қораның ішін мына құжбан бір-ақ күнде ту-талақайын шығарар». Жүз грамм ішкізу үшін осынша үгіт-насихат жүргіземін деп ойламаған жігіт серігінің өңіне барлай қарап, біраз отырды. Сосын басын шалқайтып, рюмканы көтере, қолды сілттеп кеп жіберді.

— Сөйтп, ішпейсіз, ә? Ендеше, бұл жерге неғын келдіңіз? Әлде билеу үшін бе? Айтпақшы, есіміңіз кім еді өзі?

— Әбілтай, Әбеке дей берсенші.

— Иә, Әбеке. Сіз өзі бұл жерге қайдан келіп қалдыңыз?

— Күні бойғы текке сандалыстан жүрегім сазып... Бұл қаланың тамақ беретін жері қайда деп сұрап жүріп... Көрсеткендері — осы үй.

Қарттың одан арғы әңгімесін күрк-күрк еткен қатты жөтел бүлдіріп кетті. Қарсысында отырған жас әйел:

— Фу, бескультурщина! — деп, бояма кірлік камалаған әдемі көздеріне сұмдық жиіркеніш толтыра, жонылған піл сүйегіндей мінсіз келбетін аулақтата берді. Жігіті де басын кекжитіп алыпты. Гүлбан қара күректей алақандарын желпушке айналдырып, бет алдындағы ауаны оңды-солды қуып тастады:

— Кім... Әбеке, сіздің мұныңыз қалай? Тамақ үстінде. Неге жөтелесіз? Болмайды ғой ол.

Қарт жас кептеліп үлгерген жанарына орамалын тигізіп, ыңғайсызданып жатыр:

— Болмайды дейді? Е, балам... Жөтелі құрғыр қысқан соң... Сен нетсеңші, ғапу ет. Кейде өстіп қалатыны бар.

— Ақсақал, то-есть, Әбеке. Оныңыз жарамайды. Жана айттым: «Дезинфекция жасау керек», — деп.

— Ә, оған көне қоймас бұл көкжөтел. Ескілікті ауру, үйрендік қой.

— А, бұрыннан ауырасыз ба? Онда курортқа барып, демалып қайтпайсыз ба? Рақат қой курорт дегеніңіз. Мәселен, мен өткен жылы Бурабайда болдым. Қандай керемет! Ондай жерді іздесеңіз де таппайсыз. Рас, оның алдындағы жылы бір ай Гаграда күнге күйгенім бар. Онда теңіз ғой және күнге жақсы күйесіз.

Күркілдеп барып Әбекенің демігі де басылды. Жан қалтасын ақтарып отырып шығарғаны — түймедей ғана сарғыш дәрі.

— Курорт деймісін? Әлгі емдейтін жер ме онысы?

— Оһо, курортты білмей, осы уақытқа дейін қайда

жүрсіз? Айтып отырмын ғой, оның рақатын көргендердің бірі мына менмін деп.

— Балам-ау, жап-жас болып сен де ауырып па едің?

Бала тілін қызықтайтын үлкендердің ләміне салып, жігіт мол денесін бүкілдете тырқ-тырқ күліп алды. Езуіндегі бір тал шылымның жаны қалмай, қоса секектені қызық.

— Ой, ақсақал, өзіңіз ештеңе көрмеген адамсыз ба, немене? Мүмкін санаторийге көңіліңіз соғар. Ол да табылады. Керек десеңіз, путевка алдырып берейін. Тек мынандай болса, бітті,— деп, әлгі ноян саусақты сырт еткізді.

— Шырағым, айтқандарыңның бәрі жөн-ау. Бірақ ол құрғырың біз сияқты қарабайыр адамның қолы деймісің. Және бізді ол жаққа кім жіберіп жатыр. Ала қыстай қақсағанда мені әрең босатып отырғаны мынау. Онда да аз күнге. Оның үстіне, менің дертім курортыңа көне қоймас.

— Как, көне қоймас? Ауруды дұрыстап емдету керек.

— Менікі не ғой, әкем... Ауру деуге болмайды. Өкпеме оқ тиген. Соныкі.

Жігіт қылқылдата жөнелтіп жатқан сырасын тауыспай-ақ басын жұлып алып, жалт қарады.

— Қалайша, сіз жаралысыз ба?

— Ие, жаралы болғамын. Мүгедекпін.

— Соғыс мүгедегісіз бе? Міне, қызық.

Несі қызық екенін ұқпаса да, Әбекең мақұлдап басын изеді:

— Иә, айтпақшы, менің шаруам да осыған байланысты. Әлгі не... мен саған қазір оқытайын.

Бар қалтасын түгендеп шыққан қарттың қолына, ақыры, бір жапырақ қағаз ілікті:

— Өзін қыс ортасында алғанмын. Содан шығып отырғаным осы. Малдан мойын босай ма баяғы. Шәріпі қойып, совхоз орталығына да қант-шай таусылғанда

соқсақ, соқтық, өйтпесе ол да жоқ. Ие, осы қағаздың әлегі. Болмаса, ит өлген жерге қаңғып нем бар?

Қағаз — шеті жырым-жырым алақандай газет қиындысы. Жігіт оның бүктесінін жазып, алдына қойды.

«Қарулас досым, қайдасың?

Менің оны көрмегеніме түп-тура отыз бір жыл. Екеуіміз 1943—1944 жылдары бір бөлімшеде соғыстық. Қанды көйлек жолдастардың ішінен бұл жігіт ерекше есімде қалыпты. Ұрыс алдында, шынымды айтсам, соның сабырлы өніне қарап жүрек тоқтататынмын. Қарапайым азамат ретіндегі қасиеттері қаншама еді. Еске түсірсем, ол туралы айтар дүние көп. Соңғы рет көргенім, Польша жеріне кірер алдында. Сол жылы мен ауыр жараландым да, ұзақ уақыт госпитальда жаттым. Автоматшы қазақ досымды бұнан кейін көргенім жоқ. Өлі ме, тірі ме, оны да білмеймін. Газеттерден жеңістің отыз жылдығына орай бірін-бірі тауып жатқан майдандастар туралы оқыдым. Ұлы Отан соғысының мүгедегі ретінде сіздің газеттен өтінерім — осы адам туралы білетіндер менімен хабарласса екен. Соңғы рет көргенімде қырыққа таяған жігіт ағасы еді. Арқа өңірінің қазағы болатын. Аты-жөні...» дей келіп, сонында мақала иесі өзі туралы қысқаша мәлімет берген.

Сыра үстемелеп құйылды. Жігіт ой ұшқыны қылаңытқан көзін табақтасының жүзіне аялдатыпты. Екеу ара тұнған үнсіздік ыдыс жеңілдеген соң бұзылды:

— Сіз сонда мынаның айтып отырған адамын білесіз бе?

Қарт енді тақыр басын умаждалған орамалымен сұрткіштеп әбігер. Қолайсызданып отыр:

— Иіііі, өзі, балам, жөндеп ұғынбай жатырсың-ау. Мен анау... әлгі мына кісінің іздеп жүрген автоматшы қазағы боламын.

— Сіз бе? — Бейберекет сөзді орынсыз сапырып, парықсыз отырған гүжбан қараның («гүжбан қара» Әбекеннің іштей қойып алған аты) үні көмейін тырнай

шықты:— Әй, қайдам. Газеттегі жазылған батырға қай жеріңіз ұқсайды, тіпті? Ересен ерлік жасаған... Әй, білмеймін, мені алдай салмақ болған шығарсыз.

— О не дегенің? Сені алдап шапан кигелі отыр деймісің. Петр Даниличтің мені танитыны рас.

— Онда сіздей батыр адам неғып мал бағып кеткен? Осына азып-тозып деймін де. Оның үстіне, жөтелесіз. Мен сіздің орныңызда болсам...

Әбекең батыр болып тұрып мал бағып кеткеніне айыпты адамдай селкеуленген мұртын тарамыштап, қибыжықтай береді. Сосын күні бойы Петр Даниличті іздеп табанынан таусылғанын, бүйтіп сандалмас еді, газеттегі адрестен ауысып кеткенін әңгімелеп, осы ресторанға аңдаусыз кіріп қалғаны үшін де ақталған болды. Есіне бірдеме түскендей кенеттен жұлқына тұрған жігіт екі қолын бірдей әңгімешіге ұсына қойды. Алақанына дейін қоң жиған адамды көргені осы. Саусақтары жұп-жұмсақ, тершіп тұр. «Қой, қаншама ірі болғанымен, мына қолдар қи ойып жарытпас. Күрек ұстап көрді ме екен өзі?..»

— Ақсақал, жарайсыз. Соғысқа қатынасқаныңызды айтам.— «Арақ жарықтық мына шіркінді де дендей бастағаннан сау ма? Сөзінің сүрепетін қарашы. Қыл-жақбастау неменің өдейі қағытуы шығар».— Әбеке, көңіліңізге келмесін, сіздей кісіні соғыста батыр болды дегенге... Әй, білмеймін-ау.

Қарт малшының ашуы бұл сөздерге де оянатын түр көрсеткен жоқ. Тентек ұлына кешіріммен қарайтын мейірбан әкедей терісін кеңге салып, күлімсірей береді. Дәмдес жігіт тағы да сырамен айналысып жатқан соң, жан-жағына қайта қарағыштады. Көзіне басылғанның бәрі тансық. Әсіресе дастарқандас келіншектің жайбарақат қана езуінен шылым түтінін будақтатып отырғанын көріп, Әбекең тіпті таң-тамаша. «Мына қызықты қара. Анау әйелдер де тартып отыр ғой...»

Осылай әркімнің жүзінен, қимылынан өзі көріп жүр-

ген жұртта жоқ қызық тауып, аузын аңқайтып отыра берер ме еді, қайтер еді, егер көршісі:

— Ие, ақсақал, әңгіме айтыңыз,— деп гүж ете түспесе.

— Шырағым-ау, неғылған әңгіме?

— Сіз шынында да қызық кісі екенсіз. Мен сіз сияқты соғыс көріп келсем, бір секунд та үнсіз отырмас едім.

Қайрауын келістіріп, сөз дәметкен аңғалақтау жігіттің қолқасын Әбекең дәл қазір орындай алмасын сезді. Соғыс жайлы сұрағандардың қай-қайсысынан да үндемей, тым тақымдаса, жалтара сөйлеп құтылып кететін әдеті. Ондағысы сөзін бұлдап сыйлы көрінгісі келгендіктен, яки еріншектігі ұстап, аузын ауыртудан қашқандық емес. Өзі үшін көңілсіз, көңілсіз ғана емес, қасірет естелігіндей соғыс суретін тап мына думанды ортада отырып, көлденең тартқаны жөн бола қояр ма екен? Көз көрген адамға сол бір қан кешу заман еске алған сайын жүйкесін жүдетіп, ойын тұралатып тастайтын сұмдық екенін мына азаматқа түсіндіріп байқаса қайтеді?

«Жә, «айт-айт» деп алқымнан алса, санасында қатталған қай хикаяның тігісін сөкпекші! Соғысқа алғаш қалай кіргені, адам өлімін алғаш қалай көргені жөнінде әңгіме шерткені жөн бе? Не болмаса, Брянск орманында қоршаудан шыға алмай взводымен тоғыз күн сандалғанын, ми батпақтың арасында аштан-аш жүріп, фашистермен аянбай арпалысқандарын, ақыры кеуделерінде шықпаған жаны бар төрт-ақ жауынгердің аман құтылғанын есіне түсірсін бе? Немесе...

Жоқ, керегі не? Шаруадан мойны босап, жеңілдей қалатын кезі ілуде біреу. Бұған дейін қаланың ресторанында отырып, қашан көңіл көтеріп еді. Тым құрыса, осындай арқасы кеңіген шақта ауыр күндердің еңсені езген елесін бір ауық ұмытқаны лазым емес пе? Одан да бүгінгі қамсыз-қайғысыз, жарқын заманның қызы-

ғын тамашалағаны дұрыс. Бүгінгі бақытты ұрпақтың еш алаңсыз бейбіт тірлігіне сүйсіне, әрі қиялдай қараудың өзі неткен рақат.

Төрдегі сәкінің үстінде бір-бір темірді өңгеріп отырған жігіттер гүмпілдетіп ойнай жөнелгенде, төбеден салбыраған өрме шамдар шыдамай шытынап кетер ме деп еді. Іле-шала ортаға суырыла шыққан әлдекімдер әр қалыптағы денелерін әрлі-берлі ырғап, бұлғандатып, секектей жөнелісті. Әлгінде ғана ішіп-жеп, дуылдасып, жайбарақат отырған жұрт аяқ астынан жан еттерін жұлып жеп, жанталасты да қалды. Әбекеннің өзі өз болып, мұндай дырдуды көріп отырғаны осы. Басқалар үшін ресторан өмірі үйреншікті тіршілік болса да, күнін мал сонына арнаған адам үшін мүлде тың құбылыс. Мына сықылды әуенді радиодан бұрын естігенімен, қандай аспаппен ойналатынын ұға бермеуші еді. Домбыраға, одан асса сырнайға дағдыланған құлақ кейде жатырқап қалғандай болады. Бас білмейтін құнанға мінгендей қопандап қойып, табақ темірлерді жанын шығара төмпештеп отырған шеттегі жігіттің тіршілігін әсіресе ұната алмады. Шалқыған әдемі әуезді сол шіркін темірдің қатқыл үнімен кескілеп, жіліктеп қояр емес.

Босағада жайрандап қарсы алған манағы толықша әйел. «Келін» деп атағанын жадына алып, Әбекең қазір қысылайын деді. Тақаса бергенде, көзі еріксіз кідіріп еді — әйелдің өңі ескілеу көрінді. Кәрілікке мойын ұсынғысы келмей, опа-далап жаққан екен. «Осы келін» менімен замандас қу болмасын. Ой, дүние-ай. Бұл күнің кімнің кемпірлеріне дейін сылқым».

* * *

Автобус ішіндегі ел сирексіген шақта Әбекеңнің аяғы да сыр бөрейін деген. Бос орын әлі жоқ. Танымайтын ел, кім түрегеліп ізет білдіре қойсын. Өз аулы болса бір жөн, бәрі: «Әбеке, Әбеке», — десіп жалпылдап жататын. Сонда да «Біреуінің мейірімі түсер», — деп

салонның ортасына қарай ығысты. Қарт адамды бірі болмаса бірі байқар деген далбасасы. Сол кезде шынымен-ақ:

— Ал, қане, жастар, орын беріңдер мына кісіге,— деген дауыстың санқ ете қалғаны. Егделеу бір әйел екен.

Әр тұста автобус ішін күлкіге көміп, жалпып-жалпып отырған қыз-жігіттер. «Үлкен адамға сыпайылық көрсетейік»,— деген ой ешқайсысының қаперіне кірмейтін сықылды. Қыздардың бірі ұялды ма, үнсіз тұрды да, ары қарай жылысып кетті.

Қартты ашу қысып-ақ отыр, бірақ албаты кімге соқтықсын. Дауыс көтеріп, біреуінің бетінен ала түскенімен, түсіне қойса жақсы, түсінбесе ше? Бір жағы өзінің көп нәрседен әлі бейхабар екенін енді парықтап, таңырқаулы. Шынымен-ақ, тісі түгесіліп, жағы саудырағанша өмірді тани алмай кететін болғаны ма? Ауылдағы замандастары өзін ортаға алып, қауқылдасып отырғанда, көпті көрген көнедей ғып әуектете сөйлеуші ме еді. Сондағы айтатындары: «Көзінді ашқаннан көргенің еңбек. Қолхоз үшін сенен көп тер төккен ешкім жоқ. Бұл өңірде соғыстан басынан аяғына дейін қатысып, аман-есен қайтқан да сен. Міне, қаншама жыл мал бағып, ел игілігін жасап жатырсың. Қысқасы, артында ұрпағыңа өнеге боларлық өмір жолы бар, ғұмырын еліне адал қызмет етуге арнаған азамат сендей-ақ болсын...»

Елдің егделері қайта-қайта таңатын осынша сыйқұрметтің нарқы қайда енді? Бірақ бұларда да кінә жоқ. Селдір сақал мыжырайған қара шалдың өткен өмірінде жағасы жайлау, төсі қыстау бакытты ұрпақтың шаруасы қанша? Сонда да адамды сыйлау, кәріні қадір тұту бүгінгі күннің балаларына да жат болмаса керек еді.

Көз алдында өзі әрдайым тітіркене еске алатын қанарлы күндердің бір елесі келді.

Ұмытпаса, 1942 жылдың қысы. Көнелеу жолаушы вагоны лық толы. Дені сау кісіге тізе бүгер орын іздеудің өзі бос әурешілік. Жұрттың дені әйелдер, қарттар мен балалар. Бірен-саран жаралы жауынгерлер бар. Майдан артта қалса да, жау самолеттері маза бермей-ақ тұр. Поездың жүрісінен де береке кеткен.

Кәрі шал мен немересіне тиген орып біреу. Екеуі кезектесіп тұрады. Кішкене баланы аяй ма, кейде қарт ұзағырақ тұрып қалады. Вагон ішінде бір жауынгер бар еді. Ол қарттың қалжырағанын сезді де, өз орнын ұсынды. Поезд мұнан кейін де біресе тоқтап, біресе қозғалып, ұзақ жүрген. Кенет дүрс еткен оқыс үн вагондағыларды селк еткізді. Бәрі жалт қараса, жаңағы жауынгер. Есінен танып құлап түсіпті. Көмекке ұмтылып келгендер сол кезде байқады: жауынгер жаралы екен. Мұны енді ғана білген қарт еңкілдеп жылап жіберді. Жанына батқан жарасымен де санаспай, үлкенді сыйлау рәсімін берік ұстанып, есінен танғанша түрегеп тұрған жауынгерге бүкіл вагон тегіс сүйсінді. Бәрі де жаралы жігітке аса риза сезіммен құрметтей қарасқан.

Азаматтың адамшылығын айтсаңшы. Ол ел үшін кеудесін оққа төсеп, қан төккенін де міндетсінбеді. Тіпті жаралы екенін айтып, отыра беруді де ар көрді.

Бұл оқиға көз алдында әлі күнге сол қалпы. Уақытының тығыздығына қарамай, жаралыны госпитальға апаруға көмектескен де өзі. Үш айдан соң қым-қиғаш майдан жолы екеуін қайта табыстырды. Екеуі бір бөлімде соғысатын болып шыққан. Достықтары да осы кезде басталды. Енді, міне, отыз неше жылдан кейін сол досымен кездесуге келе жатқан беті.

* * *

Оқыс ұстаған қатты жөтел сілкілеп оятты. Бетін іргеге бұрып, мезгілсіз қысқан дертке таңғы салқынды дару еткісі келген. Сөйткенде кеудесі тыныс алып,

жөтелі жеңілдеп қалатын. Қазір олай болмады. Қайта қапырық ауа тозған өкпені одан арман деміктіріп, сығып барады. Қыстыға күркілдеп, басын көтеріп алды.

Ұйқысы қансын, қанбасын алагеуімнен ытып тұрып кету қашанғы әдеті. Тұра сала жүгенін сылдырлатып атып әкелуші еді. Қора-қопсыны бір айналып шыққан соң, тоқымның тер қатқан жерін асықпай үккілеп, өгіз торысын ерттеуші еді. Бір тостаған айранмен оразасын ашып алып, үй ішін ояптастан малын өргізіп кете беретін. Қоңыр салқын самалмен желдей отырып, біраз арындаған қойлар ат шалдырым жерге барып та қалады. Сонан кейін олардың көкпен тіс айырмай, қадалып жатып алғанын көр. «Кемпір шіркін ұйқышылдау еді, қара басып малды өргізіп алар ма екен...»

Кешегі гүлжау қараның ләйліп отырып тойдырған уәдесі сол жерде қалды. Бар сілтегені адрестер бюросы. Әбекеңнің ондай мекемені, әрине, бірінші рет естуі. Көшеге шыға сұрастырып еді, бүгін күн сенбі болғандықтан, жұмыс істемейтін көрінеді. Дегенмен, Әбекең көп қиналмады. Тілеуіңді бергір қайырымды жандар қай жерде де мол емес пе. Солардың бірі көшеде оп-онай кездесе кетті. Телефон арқылы бір жерлермен хабарласып, көп әбігерленіп жүріп Петр Даниличтің жаңа адресін тауып берген сол.

Әбекең бүгін-ақ жүріп кеткенді жөн көрді. Қарайлайтын не бар? Сонау жырақтан табан тоздырып, іздеп келгенінде қанды көйлек досын тағдыр көруге жазбапты. Осыдан екі ай бұрын соғыс салған дерті акыры алып тыныпты.

Петр Даниличтің семьясы үлкен екен. Өзі кемпірі екеуі кіші ұлдарының қолында тұрыпты. Өзге балалары да осы қаланың әр жерінде бір-бір отаудың иесі. Әбекеңмен көп сұқбаттасқан Петр Даниличтің бәйбішесі мен келіні, Марқұм туралы мол әңгіме шертілді.

Газет қиындысы бұл үйде де сақталыпты. «Содан сіздің атыңызды біліп едік. Данилич те: «Тірі болса табылар ол қазақ»,— деп жүретін»,— деді келіні. Әбекенді онаша бөлмеге жайғастырып, қадірлеп күтiскен.

Үй іші әлі ұйқыда. Бүгін жексенбі, қайда асығады. Дегбірсізденіп тұрып кеткен өзі де. Өйткені, демалыс күні деген ұғым дағдысына сіңісті нәрсе емес. Үйдегілер оянғанша есік алдына шығып, қала тіршілігін тамашалай тұрар. Сосын марқұмның басына барып мінәжат етеді де, түс қайта жолға шығып кетпек. Осы ойға бекінген ол тысқа беттеді.

МӘҢГІ АЛАУҒА АЙНАЛҒАНДАР

«Апа, көке. Аман-есенсіздер ме? Менің алдыңғы хатымды алдыңдар ма? Апам менен: «Хабар кешікті ғой»,— деп мазасызданып жатқан шығар. Оның себебі, қолымыз бұл уақытқа дейін ешқандай тиген жоқ.

Міне, қазір майдан даласындамын. Дайындықтан өтісімен бірнеше күн жол жүріп жеткеніміз осы. Апа, қазір хатты асығып жазып отырмын. Бұдан соң уақыт бола ма, болмай ма, кім біледі. Енді соғысқа кіретін шығармыз.

Апа, өз жайларың қалай? Суық түсті ме? Ана тентектерің әлі де асық атып, ойнап жүр ме? Жоқ жұмыста ма? Оларды тым еркіне жібере берме. Тәртіпті болып, айтқанды тыңдасын. Тәртіптің күшін енді түсініп жүрмін.

Колхоздың жұмысы жүріп жатқан шығар. Жігіттерден кім қалды? Өзгелерден хат-хабар бар ма? Апа, әжемнің денсаулығы қалай? Құлағы ести ме? Көп-көп сәлем айт. Ал көкем қалай? Белінің құяны қойды ма? Әлгі көлік жайы қалай болды? Жирен айғырдың арқасы жазылмаса, колхоз мініске ат бередің шығар...»

Самсаған жұлдыздардың қатары сиреп, біртіндеп сөне бастапты. Алагеуімгі ауа айналаны анық көрсетіп тұр. Алдымен көзге түсетін — анадай жердегі шоқ көк терек. Селдіреген жапырақтары жыбырлап, еріксіз назар шақырады.

Табиғаттың тымық шағы әманда әдемі, дәл осынау таңғы ауадай таза. Тіпті жылдың ең қоңырқай маусымы күздігүні де тыныштық аясында тұнған сұлулығымен ойынды баурайды. Төбе, жазықты құалай жапқан иірім-иірім орман, сол орман Отанды құрайтын алуан ағаш пен бұталардың үрім-бұтағы бәрі де сары ала күздің еншісіне тигенін шамалайсың. Орман жарықтықтың қайталанбас күзгі иісін айтсаңшы. Қалбандай бейбіт қонып жатқан жапырақтар, шыққа малшынған құкылт шөптің арасындағы ірілі-уақты тастар, айқыш-ұйқыш машина, адам іздері жарыса айқындалып-ак келеді.

Күзгі әуеннің бір сазы кем, бір бояуы солғын. Ол малынған табиғаттың жүгірген аң, ұшқан құстың жетімсіреп, жүдегені ғана ма?..

Солдат шинелін қаусырынып қойды. Күзгі қара суықтан үп еткен леп те бой тоңазытардай өтімді. Бұйығып отырған серіктері де қолдарын укалап, серпілісіп қалды. Қанталаған шала ұйқы көздер әлемнің түнеріңкі жағын әлсін-әлі шолып әлек. Қалғып-шұлғып, есінеп отырған жауынгерлерді асықпай аралап екеу жүр. Рота командирі мен политрук екен. Солдаттың сергек қалпын танып, командир арқасынан қақты. Қара торы өңі көңіл күйін сездірер ештеңе байқатпайды. Қабағынан ғана аздап шаршағанын байқауға болар. Керісінше, қарлығыңқы үні құлаққа жылы.

— Тынықтың ба? Қызынды ойлап отырсың ғой, ә?

Осы бір шиыршық атқан шағын денелі кісіні көргені кеше. Жүдеулеу пішіні адамның ықыласын аса тарт-

пайтындай көрінген. Әлгі бауырмал сөз солдаттың жүрегін шымырлатып әкетті. Бас салып сөз иесін, бауырына қысқысы келген. Есесіне устав бойынша атып тұруы, оң қолды шекесіне сарт еткізіп, честь беруі тиіс екенін парықтады. Бірақ енді кеш.

— Керегі жоқ. Сәл де болса тынық. Өзің неге сонша бозарып тұрсың? Қорыққандықтан ба?

«Қорку» дегенді енді ойға алудың да жөні жоқ еді. Өзіне арналған бір-екі ауыз жылы сөз жүректің қуысындағы әлдебір көңілсіз сезімдерді шайып әкеткен. Қасын керіп, ұяла күлімсірейін дегенше екеуі ары өтіп те кетті.

Тып-тынық таңның қойнауында туындаған әлгі ойлары қазіргі жағдайдан тым шалғай болып шықпады ма? Бос қиялмен әуреленіп тұрғанын білсе, командир не айтар еді? Ия, өзінің не мақсатпен таң күзеткенін бір секунд та ұмытуына хақысы жоқ.

Енді зер сала көз кідірткені — қасындағы жігіттер. Қайсысы жетісіп тұр дейсін. Арпалыс сезімдерін жүгендеуге тырысып, іштен тынған қалпақ кімдікі деп көз тоқтатып еді.— Қылжақ Шегір. Сөз сұйылған тыныштықтан өзінің іші пысты білем, тұнжырыңқы жүздерге көзін қыдырта қарап, оқыс ыңылдап кетті. Құлаққа жылы орыс әуені. Рақаттана бір қайырып тастады да:

— Атасына нәлет. Осы қазір қырылып қалсақ та, қабақ түсірмейікші. Сыбағасын алады. Әуелі, көрінсінші өздері,— деді жағдайға сәйкеспейтін көтеріңкі үнмен.

Осы бір ажарлы сөздердің шығуын күтіп тұрғандай шатыр ете түскен ащы дауыс тымық ауаны қақырата айырып жіберді. Окоптағылар елең етісіп, ес жинап үлгіргенше алапат басталды да кетті. Бейне бір ұйқыдағы алып жануардың бүйіріне әлдекім біз тығып алғандай, жер оқыстан шорши мөңкіді. Келесі секундта аунақши берген окоптың қабырғасы төңкеріліп келіп, ес жиғыз-

бастан солдаттың бетінен соқты. Сонан жерге жабысқан қалпы, тыпыр ете алмай жата қалған.

Өстіп есі кіресілі-шығасылы күйде, қанша уақыт өткенін білмейді. Әйтеуір, құлағына командир әмірі талып жеткенде рана бойына жан кіргендей болып еді.

Баспалай қарап, болжағаны — маңайы.

Артиллерия дайындығы бітіп, шабуыл басталыпты. Жарық дүниеден қасаң тартқан жанары табиғаттын жаңағы әсем келбетін тап басып, тани алсашы. Көзіне ілінгені жаңағыдан мүлде басқа, тосын көрініс. Аспан асты будақталып, құшақтасқан қою шаң. Жер астынан бықсыған өрт түтініндей көкжиекті қымтап, бар әдемілікті сіміре салыпты. Көктерек шоғырының орнында жапырыла құлап, сойдыған қазықтар. Шыққа малшынып бүріскен шөптердің тамтығы топырақ бүркеніпті. Айналасы қорасан ізіндей шұрқ-шұрқ. Адамның емес, жердің жарасын көріп-ақ денең түршіккендей. Дайын көр алдағы сұмдықтың ишарасы сияқты. Сусылдай жөнелген жүрегін басқысы келіп, солдат назарын жолдас-тарына аударды.

Ең жақыны — темір қалпағы миығына еңкейген Қылжақ Шегір. Аузын толтыра топырақ түкіріп, үстін қағып жатыр. Жарқыраған тістерін ашып, ыржиып күлгенсымақ, бірақ өні боп-боз. Құлақ шіркін әлі де дыбыстан жерулі. Шыңылдаған үрейлі тыныштықты сейілтуге Қылжақ Шегірдің әншейіндегі күркіреме үні тіпті әлсіз:

— ... тук емес екен ғой.

Ол ақсия ыржиған күйі еңсесін түзеп алыпты. Өзгеден бұрын ес жинаған да сол. Окоп ернеуіне жапатармағай мылтық ұңғылары жығылды. Қылжақ Шегірдің батылдығы Солдатқа да шым-шымдап ауысқандай, қылтасының дірілі басылып, саусақтары шаппаның салқын табын сезінген.

Иә, ол адамзат тарихындағы соғыстардың ең сұрапылы, нәм ауыры болып саналатын соғысқа осылай кір-

ді. Бүгінгі ғұмырына дейін басынан кешкендері соңғы екі күннің ұсынған қияметіне татыр ма? Және бәрі де тұңғыш көргендері.

Өмірінде бірінші рет осындай сұлу өңірдің топырағына аяқ басып отыр. Өкініштесі сол — ару табиғат құшақ жайып күлімдей қарсы алған жоқ, шашын жая күңіреніп, азалы халде есеңгіреп жатты.

«Соғыс» деген сұмдықты бірінші рет қалай көрсе, көз алдында адам өлгенін көргені де осы.

Сөйтін, шайқас басталып кетіп еді.

Бықсыған қошқыл түтекті от семсерлер тоқтаусыз тілгілейді. Есірік оқтар басын сәл көтерсе, қағып түсердей. Алдыңғы түпсіз үрей қайта тықсырып, окоп қабырғасына жабыстырды да, тыпыр еткізуді қойды.

Қасына ұшып түсіп жатқан гильзалар, «Ат», «Тоқта», — деп үздіксіз санқылдаған командир әмірі. Үрей табанында қолы қалтырай атқан алғашқы оқтар бет алды лағып жатыр.

Шынымен, осынша қоян жүрек болғаны ма? Кәне, сабыр, сабыр. Әйтпесе...

Ажал демі асыға жетіп жатқан жақты көруге өзін-өзі итермеледі де, мылтығын ыңғайлап, төбесін қылтита бастаған. Әлденеден тіксініп жалт қарап еді, жанындағы жігіт езуінен қан жүлгелене ағып барады екен. Екі қолы таяныш болуға жарамай, атпал дене қабырғаны сыпыра, сылқ етіп құлады. Окоп ернеуінде нысанасын іздеумен от алып үлгермей қалған винтовка.

Солдаттың көз алды қарауытып, құлағы шыңылдап кетті. Аңырайып тұрды да, барлығын ұмытып, сүріне-қабына тұра ұмтылған. Әлдебір жері шанши ауырып, жүрегін ызғар қарып өткендей ме? Сонымен қабат қыстығып шыңғырғандай ма?

Әлгінде ғана өзі қатарлы мылтық атып: «Соғыс деген онша қорқынышты емес екен ғой», — деп күліп тұрған азамат қас қағымда сұлап түсті. Қан сорғалаған езуінде күлкі табы ұйып, тістері сол жарқыраған қал-

пы. Жігіттің жайдары жаны былқ-сылқ еткен жылы денені тастап та үлгеріпті. Ұрыс даласына күннің күлгін жарығы аунағаны осы сәт.

Солдат өз пішінінің қандай болып кеткенің білмейді. Өне бойын әл бермес бір діріл кернеп алған.

Қайран Шегір. Айналасын күлкімен безендіруге құмар, қалжыңбас, қайғыру дегенді, «өлем-ау» дегенді ларықтай білмейтін шаттық иесі емес пе еді. Оның қауқы кейпі қашанда қатер мен қайғыны ұмыттыруға дайын тұратын. Міне, енді, күлкімен туыстас ақ сары өңін өлім ызғары еншілеп, өмірмен адамша бақылдасуға да мұрсаты келмей, өлікке айнала салғаны.. Бейшара анасы азалы хабарды естуге өзір ме десеңші.

Ол алғашқы өлімді осылай көрді.

Дүниедегі ең қымбатты нәрсе адам өмірінің оп-оңай өлімге ұласа салуы тым зәрлі, санаға сыймас түсініксіз құбылыс екенін пайымдады асығыста. «Соғыс» деген сұмдықтың да бұлтартпас мағынасын енді жанымен сезінген.

Әп-сәтте көз алды дөңгеленіп, дүние көшіп жөнелді. «Уақыт», «өмір», «адам» деген ұғымдар үңірейген қыпқызыл кеңістікке жұтылып, құрдымға кете барды. Мына сұрапыл ертеде көрген қорқынышты түсі сияқты. Енді-енді ояна кетіп, төсегінен табылатындай. Бұл шынымен-ақ қан кешіп, қалың шайқастың ортасында жүр ме? Мынау мәңгілік созылып келе жатқан аласапыран ба? Ол мәңгілікке таусылмай ма? Өлім туралы ойлап жүргені несі, мына кілең балғын жігіттер өлім үшін келіп пе еді? Шындықтан шалғай есенсіреген сезім.

Адам жанын нысана етіп, ауаны құтырына кескілеген мың-сан оқ, снаряд. Мүлт кеткені топырақ қауып, болмаса, бала қайыңның не кәрі теректің бұтағына қарш қадалып, омырып түсіреді. Тіміскілегенін дәл тауып, ыстық қанды шаша міндетін өтеп жатқандары да бар.

Жау әскерінің: «Талқан ғып таптап өтеміз»,— де-

ген зор дәмесі болғаны белгілі. Енді, міне, қайтқан теңіз толқынындай жамырап кейін серпіліпті. Жойқын шабуылды тым тәкаппар бастаған сұсы суық танктердің де қатары қақырап, тоз-тозы шыққанын жауынгерлер көріп отыр. Майдан даласының әр жерінде обадай домаланып, тілсіз қалған сол темір тажалдар.

Енді алыстан ноқаттанған танктер жаңадан топ құрып, ұрысқа дайындалуда. Ұрыстың бір сәтке ғана тынышталған шағы. Ротада біраз шығын бар сияқты. Алғашқы жаралылар да бой көрсетіп қалған. Жаңағы қатпа командир окоптың бас-аяғын бір түгендеп шықты. Жауынгерлердің көбінің-ақ репеті қашыңқы, жүздері куқылт. Алғашқы арпалыстың әсері.

Командирдің өні өзгеріссіз: әр жауынгерге сынай қарап сергітіп әкететін сабырлы қара көздері; сол шан басқан әжімді өн. Тек даусы қарлығыңқылау ма, қалай?

— Төтеп береміз ғой, жігіттер? Төтеп береміз. Станцияға қарай жаудың бірде-бір танкісі өтпейтінін көздеріңнен көріп тұрмын.

— Дәл солай, жолдас капитан,— деді сопақ пішінді, секпіл бет сержант.— Жақындап көрсін, тағы да сазайларын алады. Тіпті ертең де осы окоптан жылжымаймыз.

— Ертең бұл жерде соғысудың керегі жоқ. Бұйрық — станцияны бүгін кешке дейін ұстау. Содан кейін шегінеміз.

Ашынған жаудың аяусыз екенін Солдат білетін. Ана жылы: «Қақпанға түскен қасқыр алам»,— деп келген көкесін жазым қыла жаздамады ма. Тек сақтық пен өжеттіктің арқасында аман қалып еді-ау. Мына жаудың да сол жаралы аңдай азуын басып келе жатуы анық. Арқыраған арынмен ширығып келіп, тағы да соқтықты. Сонда да жапырып кете алмай, жан еттерін жұлып жеп, шайнасып жатыр.

Солдаттың көз алдында секпіл бет сержант оққа